թեամբ, լռեալ ի խոյլ, մշտամատոյց աղօթիւք խօսակցելով ընդ Աստուծոյ· եկաց անդէն եւ ոչ եկ արտաքս յանապատէն մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց»· այն է 1620:

Աղնիւ եւ ժողովրդասէր անձ մը, անխախտ նկարագիր մը, եռանդուն առաքեալ մը եւ անխոնջ գործիչ մը կը դաղրէր գործել Ազգին եւ Եկեղեցւոյ համար:

17· ՄԵԼԻՔ ՀԱՅԿԱԶՆ ՀԱԽՆԱԶԱՐԵԱՆ

Տեղական պաշտօնեաներու անվերջ հարբուհաստահարութիւններու եւ ծանր հարկապահանջութիւններու պատճառաւ անհանդուրժելի դարձած էր օսմանեան լուծը հայկական նահանգներու մէջ (1602/3)· Թէ մահմետական եւ թէ հայ իշխանները, մելիքներ եւ եպիսկոպոսներ զաղտագողի կ'անցնէին պարսկական սահման, ուր կը գտնէին Շահ Աբասէն հիւրամեծար ասպնջականութիւն:

Այս վախճանականներու թուին մէջ էր «Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն ի Ծանոծախ գեղջէ» (Դաւր· 16)· Քշտաղք, որ կ'ըսուի նաեւ Քաշթաղք եւ Քաշթաղ, Սիւնեաց Աղահէճք գաւառին նոր անուանակոչութիւնն է[1]:

Շահ Աբաս քաջալերուած վախճականներու յորդորներէն, որոնք կը վստահեցնէին, թէ անաչխատ հնարաւոր պիտի ըլլայ նուաճել Թուրքերէն Այրարատեան գաշտը Դաւրէժէն մինչեւ Կարս, 1603ին կը չարժէ բանակը Դաւրէժի վրայ: Առանց մեծ դիմադրութիւն կրելու կը յառաջանայ Շահը մինչեւ Երեւան, որ կ'ենթայ...:

Այս արշաւանքի մէջոցին մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ Մելիք Հայկազն իւր քաջագործութիւններով պարսից Շահին. որ վարձատրելով անոր չհատաւատն իշխանութիւնը, օժտելով մասնաւոր պատիւներով:

Մելիք Հայկազն ինչպէս բազկով քաջարի, նոյնպէս հոգւով ազնիւ էր, երկիւղած եւ աստուածապաշտ: Իր գովութիւնը կը ներբողէ Ներսէս Մոկացի, որուն տողերը արժանի են ուշադրութեան (Հայապատում, § 398)·

«Մինն ի յընտրելոց գասուցն երեւեալ քրիստոսազաւան
Այր հզօր քաջամարտիկ ճակատուն բազմաց ախոյեան·
Ընդ որ հատանելոյ արքայն եւ գովեաց բազմաց յանդիման·
Ապա ակնածէր սիրով մխամխա նորայն քաջութեան·
Կացոյց զնա իշխան երկրի, հանեալ ի պատիւ մեծութեան·
Մեծարզոյ փառօք պատուեաց եւ կոչեաց զնա իւր սիրական·
Հախնազաղ հայրըն նորա յորջորջեալ ըզնա սեռական,
Հայկազն անուանէր ըզնա նմանեալ Հայկազնին Տիտրան...
Ցաւել քան զնա ի փառս հաւատոյն սուրբ երրորդութեան,
Պերճ հսկայաձեւ մարմնով եւ սիրտքն վայելչական...
Իսկ յարութիւն անձինն յոյժ անքատակ ի յորդիս մարդկան·
Եւ անհամեմատ խոհեմ ի չարժել չբթանցն յատկական·
Ձարտասան արագախօս անթարթափ յարտարերութեան·
Եւ բաղխոհական ոճով բարբառէր յարքայից դիւան:
Իսկ ներքին մասամբ հոգւոյն երկիւղած եւ զգաստական
Խոնարհ էր եւ հեզ բարուք եւ սիրող աստուածպաշտութեան·
Անապատի սիւն լինէր եւ զբօղէր զթով հայրական·
Մինչ յիշխանութեան մէջին՝ չանք զընէր անապատականի...»:

1611ին, երբ Սիւնեաց աշխարհը հասան երկու «կամաւոր աղքատները», Մելիք Հայկազն անոնց պատսպարանն եղաւ, չնորհեց անոնց ամէն դիւրութիւն, նիւթական եւ բարոյական, եւ ինչպէս Մոկացին կ'ըսէր, «անապատի սիւն լինէր եւ զբօղէր զթով հայրական»:

1614ին կը հանդիպինք Մելիք Հայկազնին, Շահ Աբասի բանակին մէջ (Ամուլի՞ս), ուր կը գտնուէր ուրիշ հայ իշխաններու հետ: Իր բարեխօսութեամբ ազատեցաւ Մելքիսեդեկ Շահին սպառնալիքէն: Դաւրիժեցի (էջ 219) այս դէպքը կը պատմէ տեղի ունեցած 1617ին Ամուլիս կամ ի Դանդի. «ի ժամանակին յայնմիկ արք խորհրդականք եւ երեւելիք, որք էին ի դուռն արքային», անոնց թուին մէջ «Խոջայ Նազարն եւ Խոջայ Սուլթանումն եւ Միրվէլին եւ Մելիք Հայկազն» խորհուրդ կու տան կաթողիկոսին, որ ապա Շահէն նշանակուած տուգանքն եւ ազատի կապանքներէն,

1615ին կը հիմնարկէ Մելիք Հայկազն իւր իշխանութեան սահմաններու մէջ Հօշանց ապատաը· Դաւրիժեցի կը գրէ· «Տէր կիրակոսն եւ Թումայ եպիսկոպոսն գնացին յերկիրն Քշտաղս մերձ ի գիւղն Հօշանց· չինեցին Անապատ եւ անդ բնակեցան» (էջ 260)· Անապատին նաւակատիքը խմբուեցաւ 1615ին, ի ներկայութեան բազմաթիւ եկեղեցականներու· Մովսէս վարդապետ կը յիշէ զայն իւր «Սուրբ Խաչին տօնին նաւակատիս եղեւ նոր բակերտ եկեղեցւոյ, զոր չինեալ է բարեպաշտ աստուածասէր իշխանն Հայկազ ի իւր սեփական գիւղն»· Թէպէտ գիւղը յանուանէ չի յիշէր, բայց — ինչպէս ինձ կը թուի — չատակուիր, բայց — ինչպէս ինձ կը թուի — պէտք է նոյնացնել Հօշանց գիւղին հետ:

Մելիք Հայկազն իւր հովանաւորութեան տակ առած ըլլալով մեծ Անապատն եւ անոր միաբանները, պաշտպանեց զանոնք կաթողիկոսներու եւ անոնց համախոհներու ոտնձգութիւններու առջեւ: Առանց այսպիսի պաշտպանութեան կարելի չէր յուսալ, որ Անապատն ծաղկէր եւ բարգաւաճէր այն բազմապատիկ դժուարութիւններու մէջ, որոնց մէջ կ'ապրէր այդ ժամանակ:

Այսօր այս պատմութիւնն ի հարկէ պիտի ձախողցընէ բազմաթիւ նոր ուսումնասիրութիւններով եւ կարեւոր դիւտերով, մանաւանդ յորմէ հետէ գտնուեցաւ թէ այդ մեծ աւերակայրը Հատեան մեծ պետութեան հռչակաւոր մայրաքաղաքն էր, իսկ իւր բեւեռաձիր դիւանը նոր լոյս սփռեց Ցառաջակողմեան Ասիոյ հնագոյն պատմութեան վրայ: Այդ տեղը՝ որ այսօր Թուրքերէն Բողազքէօյ կը կոչուի (այն է՝ Կապանի–գիւղ) Գամրական բարձրաշարհին մէջ է, Անկիւրիոյ արեւելքը՝ 140 քիլոմէթր հեռու, Հալիս գետոյ արեւելակողմը, նոյնպէս անոր մեծ օժանդակը՝ Հնոց Կապպադովկ կամ Կապուտակ, արդի Թուրքաց Դէլիջէ–Ըրմակ (այսինքն՝ Նեղատեղ) գետը թափուղ մկն ճիւղին վրայ, եղպիսի հիւսիս–արեւմուտքը (5½ ժամ հեռու), մինչդեռ Իւյիւկ՝ Բողազքէօյի հիւսիսակողմն է (4 ժամ անկէ): Աւերակավայրն այցելողներուն չատերն արդէն այն տպաւորութիւնն ունեցած էին թէ այս տեղ մեծ պետութեան մը կենդրոնն եղած ըլլալու էր, եւ կրծանած արդէն կանուխէն, որովհետեւ Յունական ազդեցութիւն մ'ամենեւին չի նշմարուիր: Շատերը կը համարէին թէ այս տեղն ըլլայ պատմական ժամանակի Պտերիա, որուն համար Հերոդոտոս (Ա, կզ) կը պատմէ թէ Կրեսոս Լիւտացւոց թագաւորը Պարսից դէմ պատերազմի սկսելով՝ անցաւ Հալիսն մտնելով կապպադովկիա, եւ Պտերիա կապմանելով կապպադովկիոյ «ամրազոյն» վայրն էր· Կրեսոս աւերեց «Ասորւոց կալուածքները» (հնոց՝ «Սպիտակ Ասորիք»)· առաւ Պտերիա եւ

[1] Հմմտ· Սիսական, էջ 269: Եղիա գրիչ 1440ին Աւետարան մը կ'օրինակէ «ի գաւառս Քաշթաղուց (տպ· քաչթաղուց), ի գեղջս որ կոչի Ծաղկանավար, ընդ հովանեաւ սուրբ Սահմանոյն նախավկային» (Ն· Մառ, Ցուցակ հայ· ձեռագրաց Սեւանայ, էջ 5)· Իսկ ուրիշ գրիչ մը՝ Մխայէլ սարկաւագ 1652ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի յաստուածաբնակ եւ յանառիկ գղեակս Քաչթաղ ի գետոյն Ծղնավար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սահմանոյ նախավկային»· Երեւան, Պետ· Թանգարան, Թ· 155:

ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆՔ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն:)

3. — Այս վերջնոցս մէջ կարեւոր դիրք մ'ունեցած է Բողազքէօյ մեծ աւերակայրն՝ իւր մերձաւոր եզերքակայա («Գրուած քարը» կոչուած Թուրքերէն) մեծ ժայռաքանդակով (Դիւցապար)· — աւելի հեռու է Իւյիւկ (կամ Էօյիւկ)՝ արքունի դղեակի մ'աւերակներով: Ասոնք ծանօթանալ սկսած էին մերձաւորապէս դարէ մ'ի վեր, բայց բուն անցեալ դարու կէսին մօտ: Ե· Մայէր իւր համառօտ՝ բայց դեղեցիկ դրութեան մէջ, որուն նիւթն է «Պետութիւն եւ քաղաքակրթութիւն Հատաց», բաւական երկար ցանկ մը դնել ստիպուած էր՝ բացատրելու համար Ցիշատակարանացս գիւտի եւ լուսաբանութեան պատմութիւնը[31]: Այսօր այս պատմութիւնն ի հարկէ պիտի ձախողցընէ բազմաթիւ նոր ուսումնասիրութիւններով եւ կարեւոր դիւտերով, մանաւանդ յորմէ հետէ գտնուեցաւ թէ այդ մեծ աւերակայրը Հատեան մեծ պետութեան հռչակաւոր մայրաքաղաքն էր, իսկ իւր բեւեռաձիր դիւանը նոր լոյս սփռեց Ցառաջակողմեան Ասիոյ հնագոյն պատմութեան վրայ: Այդ տեղը՝ որ այսօր Թուրքերէն Բողազքէօյ կը կոչուի (այն է՝ Կապանի–գիւղ) Գամրական բարձրաշարհին մէջ է, Անկիւրիոյ արեւելքը՝ 140 քիլոմէթր հեռու, Հալիս գետոյ արեւելակողմը, նոյնպէս անոր մեծ օժանդակը՝ Հնոց Կապպադովկ կամ Կապուտակ, արդի Թուրքաց Դէլիջէ–Ըրմակ (այսինքն՝ Նեղատեղ) գետը թափուղ մկն ճիւղին վրայ, եղպիսի հիւսիս–արեւմուտքը (5½ ժամ հեռու), մինչդեռ Իւյիւկ՝ Բողազքէօյի հիւսիսակողմն է (4 ժամ անկէ): Աւերակավայրն այցելողներուն չատերն արդէն այն տպաւորութիւնն ունեցած էին թէ այս տեղ մեծ պետութեան մը կենդրոնն եղած ըլլալու էր, եւ կրծանած արդէն կանուխէն, որովհետեւ Յունական ազդեցութիւն մ'ամենեւին չի նշմարուիր: Շատերը կը համարէին թէ այս տեղն ըլլայ պատմական ժամանակի Պտերիա, որուն համար Հերոդոտոս (Ա, կզ) կը պատմէ թէ Կրեսոս Լիւտացւոց թագաւորը Պարսից դէմ պատերազմի սկսելով՝ անցաւ Հալիսն մտնելով կապպադովկիա, եւ Պտերիա կապմանելով կապպադովկիոյ «ամրազոյն» վայրն էր· Կրեսոս աւերեց «Ասորւոց կալուածքները» (հնոց՝ «Սպիտակ Ասորիք»)· առաւ Պտերիա եւ

[31] Գործը հրատարակուած է իրը «Գեղարուեստ եւ Հնութիւն· Հին քաղաքակրթութիւններ նոր քննութեան լուսով: Հմր· Ա· Պետուրեան:

© National Library of Armenia

դրացի քաղաքները եւն: Պաբրիայի առջեւ տեղի ունեցաւ անորոշ ճակատամարտը՝ Կրեսոսի եւ Կիւրոսի բանակաց միջեւ: Ջիարդ եւթեց՝ վերը յիշուած գիտնական մը՝ իւր համառօտ ուսումնասիրութեան մէջ («Պաբրիայի դիրքը»[32]) չ'ընդունիր թէ Բողազքէօյ ըլլայ Պաբրիա: Բողազքէօյի քաղաքը, որ՝ կ'ըսէ, բնակեալ էր արդէն նորքարային շրջաններն, ի· հազարամեակին Ն· Ք· եղած էր մայրաքաղաք Հաթեանց Պետութեան, եւ թէ՛ կապպադովկեան Աղիւսագրոց թէ՛ Հաթեան շրջանի բնագիրներուն մէջ անուն կը կրէ *Ḫatti* կամ *Ḫattušaš*· Հաթեանց մեծ պետութեան կործանման առեն (իրը 1200 Ն· Ք·) կործանած է Հատտի, ինչպէս կործանած են կանէշ, Ալիշար–Իւյիկի աւերակաց քաղաքը եւ Հաթեան ուրիշ նիստեր, Հիւսիսային Ազգաց այն նոր մեծ գաղթականութեան շրջանին: Բայց, կ'ըսէ, համեմատ չափով յետոյ վերաշինուած էր, թէեւ եւ անծանօթ կը մնան անոր տէրերը: Այս փոքր քաղաքն է, կ'ըսէ, զոր կը յիշեն Ուրարտեանց Մենասէ եւ Արգիստիի արձանագրութիւնները «Հաատի» անուամբ[33]: Դժուար է ուրեմն ըմբռնել թէ Զ· դարուն յանկարծ անունը փոխուած ըլլայ: Պաբրիա անուն մը չեն յիշեր Հաթեան բնագիրք· բայց Ասղեանց ptari եւ Լիւկիացւոց patara, կ'ըսէ, նոյն արմատէն են եւ կը ցուցնեն թէ կը ծագին այն ցեղային տարբերներէ, որոնք Բ· հազարամեկի վերջը Փոքր–Ասիա հաստատուեցան: Ուստի, կ'ըսէ, Պաբրիա չի կրնար Հաթեանց հին մայրաքաղաքին հետ կապ ունենալ, եւ անոր համար յիշուած է առաջին անգամ Ուրարտացիներէն, որոնք յիշեալ նոր ցեղային խումբն կը վերաբերին[34]:

Հէրինակը Պաբրիա կը համարի այն ընդարձակ աւերակավայրը կեւկենէս–Դաղ, դարձեալ Եողղատի մօտ՝ արեւելեան հարաւ, որ 1926 միեւնոյն ժամանակ գտան Ֆորէր եւ Օստէն[35], եւ որ Ալիշար–Իւյիկի (— որ դարձեալ կեւկենէսի արեւելեան–հարաւը կը զբաղեցնի —) պեղիչներէն պեղուած ալ է[36]: Հակայ քաղաք մ'եղած է, եւ Օստէն 1927ի չափած է ամուր պարիսպներուն շրջապատն՝ իրը $6^1/_2$ քիլոմեթր, ուստի քաղաքին մակերեսն երեք անգամ աւելի մեծ եղած է քան Հատի քաղաքինը: Այս հսկայ տարածութեամբ քաղաքը, կ'ըսէ, Հաթեանց զօրանիստն էր, որ Հաթեանց նիստերու վերը յիշուած կործանման ժամանակ՝ կործանած էր· բայց իրը պետական կարեւոր վայր մը վերաշինուած էր, եւ Պաբրիա անուամբ յետ Հաթեան շրջանին ալ հզօր կենդրոն մըն մնացած էր կենդրոնական Փոքրուն Ասիոյ, մինչեւ իւր ալ կործանումը: Հռոմէական եւ Բիւզանդեան շրջանին ալ, կ'ըսէ, հոս նիստ մը կար՝ բայց աննշան:

Հաթնական կրնանք համարիլ թէ Բողազքէօյ չէր Պաբրիա (— արդէն այս կարծեաց բաւական հակառակորդներ կային —)· եւ զարձեալ թէ Պաբրիա կրնայ թերեւս ըլլալ Կեւկենէս–Դաղի աւերավայրը (որ ի վերջոյ տակաւին ենթադրութիւն մըն է):

Բայց յամենայն դէպս չենք կարծեր թէ ա՛յս «Պաբրիա» ըլլայ Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ յիշուած Puteria (ենթադրելով ընթերցուածին ուղղութիւնը[37]): Քանի մ'անգամ կը յիշուի քաղաքը՝ Մենուասայ բանալի արձանագրութեան մէջ (Սէյս՝ Լ.Գ, Սնտ· 8) եւ այն՝ աչքի անցընելով ալ մեկայն «Բաղաբ» ու «Աշխարհ զաղափարանիշ–որոշիչներով եղածները (նախ տող 2—4)· «Բաղաք Պուտերիա–նի Աչխարհի (Pu-u-te-ri-a-ni)··· «Բաղաք Խուզան–անի Աչխարհի··· Աչխարհ Ծուփա–նի» — նոյն անունները կը կրկնուին երկրորդ անգամ (տող 8—11) աւելի հետաքրքրիր յաւելուածով անուան հատեան աչխարհի, այսպէս՝ «Բաղաք Պուտերիա–նի Աչխարհի··· Բաղաք Խուզան–անի Աչխարհի··· Աչխարհ Ծուպանի··· Աչխարհ Մաթիա Խատէիա (MAT *Ḫa-a-te-i-na*)· Դիք Խալդեայ Բար» եւն: Յաջորդ տողերուն մէջ (13—14)՝ Բաղաք Pu-te-ri-a երկու անգամ կը յիշուի առանց որեւէ յաւելուածի, եւ կը կցուի անմիջապէս (տող 15—16) «(Այր) Շուկցի անմիջապէս (տող 15—16) «(Այր) Շուկի անմիջապէս (տող 15—16) «(Այր) Շուկի անմիջապէս (տող 15—16) «(Այր) Շուկ

խարհ [...]ուրմանի (— զոր Լէման–Հալպա կ'ուզէ մեկնել «Ուրմանի լիբ Արմէն —), Քաղաք [...]ադանի Քաղաք Արքունի». — (Բ, 15—18)՝ Աշխարհ Խատինա: (Առն) Տուալայ–որդի Աշխարհ... Քաղաքին Մելիսուայ, Քաղաք Պիլայի (Pi-la-i), Մելիսա–Գետ (Me-li-a-i-ni HID), Աշխարհ Մարմուանի, Աշխարհ Քա[...]անի [41]: Այստեղ Խատինա աշխարհ Եփրատայ արեւմտակողմը կընար ըլլալ, եթէ իրօք Մարմուանի՝ «Մորիմենի» Գամբաց ըլլար, ինչպէս Սանհարիպեան կ'ուզէ մեկնել, եւ լրացնել պէտք ըլլար Քա[մանա]անի եւ տակ ըլլայ «Քամանինէ» Գամբաց· այն տեղն է հարկէ Գամբաց եւ հին Հատեաց արեւմտեան մասերն եւ Պաերիոյ բաժինն ալ հասկցուած ըլլալու է եւն: Բայց նախ նաեւ այս պարագային՝ Պիլայ քաղաքը Մելիտի եւ Մելիսա–գետոյ անունց մէջէն չի կընար ըլլալ, եւ ո՛չ Պաերիա: Եւ զարձեալ իրերն այլազգ կընան մեկնուիլ ինչպէս պիտի յիշենք: Նախ յիշենք վերջապէս նաեւ Քէօմիւրխանի արձանագրութիւնը Սարդուրի Բ. (Սէյս՝ Ծ, Սնտ· 30) որուն սկիզբը յիշեցինք՝ Շահունի Ծոփաց անուան առթիւ, եւ ունի Մելիտէ զատ Քաղաքաց եւ Աշխարհաց անուններու չարք մը, որոնք կրնան մասամբ Փոքր–Հայոց վերաբերիլ: Ի մէջի այլոց կը գրուին նաեւ անուններ՝ «Աշխարհ Տէանիսէ» (տող 13) եւ «Քաղաք Նիշինի Քաղաք Արքայ (Ա,յր) Խիտերուադայ» (տող 19). — Եթէ վերջինս իրօք Նիսա ըլլայ եւ առաջինը՝ Տիւանայի (Tyana) գաւառը, ի հարկէ Գամբաց ծայրագոյն գաւառն անգամ յիշուած կ'ըլլայ [42]: Բայց նաեւ այս արձանագրութեան մէջ Պաերիա եւ Հատէ չեն յիշուած:

Արդ նախ մտադիր ըլլալու ենք թէ բոլոր այն տեղերը, որ «Խատէ» կամ աւելի Խատինա յիշուած է՝ միշտ Աշխարհ որոշիչ դրուած է անուան առջեւ, եւ չենք գտներ նաեւ Քաղաք որոշիչը նոյն անուան առջեւ: Կը հետեւի ուրեմն թէ նոյն իսկ «Խատէ», որ մի անգամ յիշուած է այս ձեւով, եթէ նաեւ իրապէս Հատաց աշխարհը կարենայ նշանակել, անպատճառ չի նշանակեր, նաեւ մայրաքաղաքը կամ Բողազքէօյ, — աւելի եւս Խատինա աշխարհը: Դարձեալ կարեւոր կէտ մըն է թէ իրապէս ա՞յն քաղաքներն ու աշխարհները յիշուած են արձանագրութեանցս մէջ, կամ թէ այն նոյնացումները, զոր կը նշանակէ Մանանդ Սնտ. ստուգիւ ուղի՞ղ են: Ցամբնոյն դէպս ներելու է կասկածիլ, եւ այն՝ ոչ անկարեւոր պատճառներով որոնց մաս մը վերը յիշուեցաւ: Եւ բաց ասոր չենք կարծեր թէ Ուբարտեան բանակները մինչեւ Նիսա ու Տիւանա եւ մինչեւ Մորիմենէ՝ զրեթէ Հատիի դռները հասած ըլլան: Եթէ Ուբարտեանքն Եփրատն անցած՝ այնպիսի խորերը թափանցած ըլլային նաեւ հարեւանցի, չէին մոռնար մեկէ աւելի կոթող ու արձանագրութիւն քանդակելու, ինչպէս ըրած են ամէն կողմ ուր ոտք դրած են: Մինչդեռ դէպի արեւմուտք իրենց յառաջխաղացութիւնը կը նշանակեն՝ Բալու Արածանւոյ վրայ եւ Իզոլուդէօմիւրեան՝ Եփրատի վրայ, Մալաթիոյ առջեւ: Որոշ է թէ Ուբարտեանք դործ ունէին Մելիտի թագաւորութեան հետ, որ տէր էր նաեւ գոնէ Ծոփաց, եւ այս ըրջանն էր գլխաւորաբար Ուբարտեանց կոչած Հատինա աշխարհը՝ իրեն այլեւայլ քաղաքներով: Եւ արդէն ամէն տեղ ուր «Խատէ» եւ Խատինա յիշուած է՝ յիշատակուած է միանգամայն «Մելիտա», ինչպէս արդէն վերը տեսանք: Եւ կարելի է ըսել թէ օրինակի համար վերոյիշեալ տեղերէն Նիշի–նի չէ՛ անշուշտ Նիսա: Յիշեցինք վերը Խիտերուադաս՝ Շահուի–որդի, Աբխայ Քաղաքին Մելիտի (Սնտ· 30, տող 2): Արդ քանի մը տող եաքը կ'ըսուի «Քաղաք Նիշի–նի Քաղաք Արքայական Խիտերուադայ» (տող 19),

[41] Անուններս գրուած են՝ Սիւն Ա, տող 5—6՝ MAT *Ḫa-a-te* | ka-ru-ni DIS *Ḫi-te-ru-a-da-ni* |MAT *Ḫu-ʃbi* MAT *Ni-ri-ba-i ḫu-bi* MAT [...] *ur-ma-ni*... ALU [...] a-da-ni | ALU MAN-nu-si... — Տող 15—18՝ us-ta-di MAT *Ḫa-ti-na-a-ṣi-e* | an-da-ni DIS *Tu-u-la-ḫi-ni* MAT-ni | ... ALU *Me-li-ta-a-ni* | ... ALU *Pi-la-i* | ... Me-li-a-i-ni HID | MAT Ma-ar-mu-'u-a-ni MAT Qa[...]a-ni.

[42] Առաջինն ընթերցուածը բոլորովին ապահով չէ· Սէյս կը կարդայ՝ MAT Kar-ni-si-e. իսկ Սնտ. (տող 13) MAT *Te-a*-ni-si-e, որուն կը կցուին (տող 14—15) MAT *Ba-ba-ni*... | ALU *Me-li-ta-a-ni*... | MAT Mu-sa-ni-e ALU Za-ap-sa· — երկրորդը, որ կաբեւոր, տեղն է, գրուած է (տող 19)՝ ALU *Ni-ši-i-ni* | ALU MAN-nu-si | DIS *Ḫi-te-ru-a-da-a-i*, իսկ տող 22—23՝ ALU *Me-li-ta-a-ni*... DIS *Ḫi-te-ru-a-da-ni*· — Մնացեալ անուններէն կաբեւոր եղած է Տումիսկ անուամբ քաղաք մը՝ որ երկու անգամ կը յիշուի նախ առանձինն (տող 11՝ ALU Tu-mi-is-ki-ni + ka-i) եւ երկրորդ անգամ պարզ Tu-mi-is-ki դէշուրեամբ՝ չարքի մը մէջ 10 քաղաքներու, որոնք առանց որ է եւ բառով մ'անջատելու իրարմէ՝ միակ «Քաղաք» որոշիչով՝

եւ դարձեալ «Քաղաք Մելիտ·–Խիտերուադայ»: Ուստի Նիշի՝ Մելիտէ չատ հեռու չէր կրնար ըլլալ: Եւ դարձեալ որովհետեւ վերը միանգամայն տեսանք այն կարեւոր յիշատակը՝ «Աշխարհ Խատէ... Խիտերուադայ» (Սնտ· 19, Բ, 5—6), կը հետեւի թէ նաեւ այս Խատէ, — միակ տեղին ուր իրօք գրուած է պարզ ձեւով *Ḫa-a-te* — ուրիշ նշանակութիւն չունի քան Մելիտի թագաւորութեան աշխարհը: Նոյնպէս «Տէանիսէ» — ընդունելով ալ ընթերցուածի ուղղութիւնը· — հազիւ թէ կրնար ըլլալ Գամբաց կազաւոնիոյ Տիւանիխս ծայրագաւառը, յիշուած բաբանի աշխարհի մը եւ Մելիտ քաղաքի, Մուսանի աշխարհի եւ Զապա քաղաքի անուանց հետ: Թողունք բացապա քաղաքի անուանց հետ: Թողունք բացառանի, որ անուամբ այլեւայլ գաւառներ կ'ուզուի կոչուած տեսնել նաեւ չատ հեռուները [43], Մուսանի կընայ անշուշտ «Մուշկի» ըլլալ, ուստի Մելիտէ վեր՝ իրր արդի Արարկիրի չրջանը, եւ եթէ ընդունինք Սանհարիպեանի մխական չրջանի փոքր–Հայոց Sabus, եփրատի վրայ՝ Զիմարայի հարաւը, նոյն իսկ այս մեկնութեամբ «Տիանիսէ» պէտք է որ վերաբերի արդի Մալաթիա–Արարկիր–Զիմարա չրջանին, չատ հեռու Գամբաց իր մեհենաբնակ նշանաւոր գաւառէն: Միւս քաղաքներէն միեւնոյն Տումիսկի նոյն արձանագրութեան՝ բաւէ յիշել Քաղաք Ա,նիի (Ա-a-ni-ni, կամ *A-a-rat*-ni), Քաղաք Մանիունուի (Ma-ni-n-u-u-i), Քաղաք Արուսի (A-ru-si), Քաղաք Ումբէ (Um-e-se-e), Քաղաք Տիկուլթահատաէ (Ti-ku-ul-ra-i-ta-a-se-e), Քաղաք Մելուլյանի (Me-lu-ya-ni):

[43] Հմմտ. Սնտ. (Les Inscriptions etc.), էջ 339—340, ուր Ba-ba-ni (Ba-ba-ni-a, Ba-a-ba-ni եւն) պիտի նշանակէ՝ այլեւայլ յիշատակարանաց մէջ՝ Բաբանդ (եւ Միւս Հաբանդ) Սիւնեաց, Պապպարունիք գաւառ վասպուրականի, եւ այստեղ գաւառ՝ Մելիտի քաղաքի մօտ, ի գամիրս, որ «կ'երեւայ թէ ըլլայ գաւառը, սակայն աշխարհագիրներու Blandus քաղաքին գաւառը». Սնտ. Փոքր–Հայոց արեւմտեան–հարաւարեւմտեան՝ նշանակած է տեղերու իւր այս նման նոյնացումները յիշել հարկ նաեւ միւս երկերու մէջ, զորոնք միասին թարգմանեցինք տեսնել: Այսպէս այլուսա օգտակար երկը, Աստուածաշունչ արձանագրութեանց քաղուածոյ թարգմանութիւնը. հմմտ. Յովսէփ վ. Սանասարեանի, «Աստուածաշունչ եւ պարսիկ սկզբի Արձանագրութիւնք կամ նոցին քաղուածք, որոնք Նախիջեւան 1901, էջ 262 (= Ազգ· Մատ· Ա): Իւր երկհատոր «Հայոց Պատմութեան» ալ Ա. հատորը մեծաւ մասամբ Ուրարտեանց չրջանի մասին է· հմմտ. J. Sandalgian, Histoire documentaire de l'Arménie des âges du paganisme (1400—305) précédée de questions ethnographiques, linguistiques, et d'archéologie, et suivie de la Mythologie ourarto-arménienne, Vol. I—II, Rome 1917, pp. 798.

ուշ ժամանակ երեւան եկող Զմշկածագք [44]: Սակայն հաւանական չէ թէ այս անունն ըլլայ այսպիսի հնութեան մէջ յիշուած քաղաքին: Տումիս–կի հաւանօրէն թէ՛ Մելիտի եւ թէ՛ Ծոփաց համար կարեւոր՝ եփրատայ կամրջապլուխը՝ Տումիսա ըլլալու է· — Տումիսա որ առաւելն պատմական ժամանակ վիճման առարկայ եղաւ Գամբաց եւ Հայոց մէջէն, քանի որ տեղը կարեւոր էր, իրր անցք եփրատայ՝ Մելիտէ դէպ ի Անձիթ գլխաւոր ճամբու վրայ, եւ ճշդիւ եփրատայ վտանգաւոր նեղ յորձանաց, արդի Քէօմիւրխանի· եւ աւելի վերը՝ Իզոլուի մօտ: Եւ ճշդիւ Իզոլուի ժայռին վրայ փորագրուած է Սարդուրի Բ այս արձանագրութիւնը: Ռամմանիտական կաբեւոր կէտս Բիւրանդացւոց ժամանակ պահմը սահմանեցաւ Փիոմանոպոլիս անունն առնել [45]: — Զիարդ եւ իցէ՝ Թողլով միւսները (— որոնց մէջ Անիճի կրնայ թերեւս ըլլալ Անի = կամախ —) պէտք է տեսնել անուն մ'որուն հետ յիշուած է՝ ինչպէս տեսանք, գարձեալ Խատինա աշխարհ, եւ որ՝ տեղւոյ կողմանէ՝ կամ կրնայ ունենալ Ալզի = Աղձնեաց հետ, որ նոյնպէս Խատինա աշխարհի հետ կը յիշատակուի: Այս վերջնոյս մասին քիչ մ'ետքն աւելի մանրամասն պիտի խօսուի: Առաջինը (Արզիստեայ Արձ· Սիւն Բ, 12—13) Խատինա աշխարհին կից՝ «Աշխարհ Նիրիբա» (Ni-ri-ba-i)՝ Սանհարիպեանի մեկնութեան համեմատ ըլլալու է Արաքիսոս կաղաւնիոյ Գամբաց քաղաքը· — ուստի համեմատ իւր միւս մեկնութեանց: Բայց արդ Նիրիբա անհրաժեշտ կապ ունենալու է Աստրեստեայց յաճախ յիշած Նիրրու երկրին հետ, որ կը գրուի նոյնպէս Նիրիբ, նաեւ Նիրրի; Նիրրէ: Այս աշխարհն հասնելու համար նախ կ'անցնուէը կաշիարիէ, զոր Շարէք կը համարի Տուր–Աբդինի կամ Մասիոս լեռնաշարքի Տուր–Աբդինի կամ Մասիոս լեռնաշարքի: Անոր համար արդէն Սէյս անոր հետ կապած էր Ուրարտեանց Նիրիբա: Ի հարկէ

[44] Հմմտ. Մատթ. Ուռհայեցւոյ «որ այժմ կոչի Զմշկածագք» եւն: Տես Հ. Հիւրշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անուններու» եւն (Վիեննա 1907), էջ 157—159:

[45] Jos. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Grographen. Wien 1930, p. 179—180. — Քէօմիւրխան–Իզոլու գծի, եփրատայ անցքին, Ծունաց, Սարխան–Իզոլու գծի, եփրատայ անցքին, Ծունաց, Սարդուրի գղեկին ու Արձանագրութեան մասին՝ հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I (Berlin 1910), p. 478—484 եւ այլուր: Եփրատայ այս կրճղ մասին՝ J. Wünsch, Der Berg-Dagh und Malatia, ի Mitteilungen der K. K. Geogr. Ges. Wien 1891, Nr. 8. Հայ թրգմ. «Պէկ–Տաղ եւ Մաղաթիա», ՀՍ, 1892, էջ 1—5 եւ 40—45: — Թողլով եւրիշ երկեր:

© National Library of Armenia

բուն տեղւոյ մասին զանազան կարծիքներ յայտնուած են, եւ նման անուններ կան նաեւ այսօր՝ անգամ շատ հեռու ալ: Որովհետեւ ասորերէն. նիրիբու կը նշանակէ «կիրճ», որ անցած է նաեւ արամերէն–ասորերէնի (nērba, nērwa) նոյն իմաստով, եւ ասկէ՝ անուններ Nerib, Nerwa եւն: Բայց «ծանօթագոյնն է Nērib, զազայերէն Nerīb՝ ձախ ափին վրայ Դիբենէ–սու (Զիբենէ–սու) կամ Իւշ–գէօլ գետոյ՝ Հէնիլի արեւմտակողմը»: «Ներիբ յայտնապէս հինասորեստանեայ անուն մը կը կրէ»[46]: Եւ մինչեւ այս տեղ կը հանէր հաւանօրէն ասորերէն. էնզիտէ (Անձիտ. տես վարը): Արձանագրութեանց մէջ յիշուած աշխարհի անունն այսօր ալ պահած է Nerib չրջանը, ուր այսօր Զազա–Քրդեր կը բնակին, Կարին–Տիարբէքիր ճամբուն վրայ, որ Արածանին անցնելէն եւքը՝ կը չօշափէ Շահվերտեան, Հէնիլ կամ Հայնիլ (— որուն բնակչութեան կէսը հայ էր —), ասկէ եւքը՝ Ներիբ չրջանը, եւ յետոյ՝ Դիբենէ (կամ Զիբենէ), որ մեծ հայ գիւղ մըն էր, եւ յետոյ՝ Ակլ կամ հնոց Անզեղ, եւ վերջապէս՝ Տիարպէքիր: Ա.էլէին՝ աւելորդ կը համարինք այստեղ:

Ցամենայն դէպս՝ այս բոլորը կը ցուցընէ թէ Ուրարտեանց քով նախ՝ Պտերիա էէ յիշուած ո՛չ որեւէ տեղ մը այս անուամբ, որ Եոզղատի մերձակայ աւերակավայրերէն մին ըլլայ· եւ երկրորդ՝ Խատինա էի նշանակեր Հատեան Խատի կամ Խատուշազ կամ Բողազքէօյի աւերավայրը: Կը տեսնուի ուրեմն թէ աւելի իրաւունք ունէր Շախէրմէյր դիտանկանը, որ Ուրարտեանց այս յիշատակութիւնները կը համարէր Ասորեստանեայց կոչած Hatin աշխարհը, թէեւ վերը յիշուած Przeworski այս կարծիքը «անհաւանական» կը դտնէր, որովհետեւ, կ'ըսէ, ուղղակի վկայութիւններ չունինք այն մասին Խալդիներն այս ժամանակ այսչափ յառաջ խաղացած ըլլան հարաւ–արեւմտեան ուղղութեամբ[47]»:

Անչուշտ այս չրջանին Ուրարտեանք հասած չեն Ամանոսի դիծը եւ ո՛չ Կարկեմիշ, որ Hattenaյի գլխաւոր տեղն էր երբեմն: Բայց արդէն Ուրարտեանց ըսածն այն էէ՝ թէ այսչափ հարաւ հասած ըլլան. այլ խօսքն է Մելիտի, Ծոփաց ու Աղձնեաց եւ ասոնց կից աշխարհամասին վերաբերմամբ: Թողունք որ նոյն ասորկութիւնն — եւ շատ աւելի իրաւամբ — կրնանք ընել, երբ խօսքերը բուն Խատի քաղաքի մասին հասկընալ ուզուի: Որովհետեւ Ուրարտեանք որեւէ նշան մը չեն թողուցած թէ Եփրատէն անդին այնչափ աւելի խորերը մտած ըլլան. եւ ամենեւին հաւանական չէ թէ հասած ըլլան մինչեւ իրական Խատի՝ այժմու Բողազքէօյի աւերակաց քաղաքը:

Չիարդ եւ է՝ չենք կրնար աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել եւ ձնացեալ բոլոր անուանները քննութեան առնուլ այստեղ: Այսու հանդերձ պէտք է քանի մը խօսք ըսել, ինչպէս նշանակեցինք, Alzi աշխարհի մասին: Վերը յիշեցինք Մինուասայ այն արձանագրութիւնը, ուր Խատինա աշխարհին կից կը յիշուի աշխարհ Ալզի (գրուած Alzii-ni-ni)· Սանտալճեան կ'ուզէր մեկնել այս անունն իբր եկեղեաց գաւառ, հնոց Akilisene· իսկ այսչափ հիւսիս դնելու պատճառն անչուշտ այն է, որ Սանտալճեան նոյն արձանագրութեան (եւ ուրիշներու) այլեւայլ անուններն ալ փոքր–Հայոց վերնակողման մէջ կը դտնէր: Այսպէս յատկապէս Սաղալիէ–որդւոյ աշխարհը՝ կ'ուզէ մեկնել իբր Սատաղա, փոքր–Հայոց ապա նշանաւոր զօրանիստը. եւ Սուրիսիլի քաղաքն ալ իբր քաղաք Մուսասի (զոր կը համարի Muski) եւ «հաւանօրէն է Սալմալասու, փոքր–Հայոց հիւսիս–արեւելքը»· եւ բնականապէս այս չրջանէն ըլլայ նաեւ Տարխիգամա քաղաքը[48]: Այս խնդիրները կը թողունք: Բայց երբ Սանտալճեան կը պնդէ թէ նաեւ Ասորեստանեայց Alzi աշխարհը նոյնպէս եկեղեաց ըլլայ, յամենայն դէպս անճիշդ է: Ասորեստանեայք Ալզի (եւ Ալզու) եւ Էնզի, — որուն լիակատար ձեւը կը դտնենք Էնզիտէ — կը յիշեն այնպիսի տեղեր եւ այնպիսի ոճերով, որոնք աւելի տուած են այլեւայլ պիտոց մտածելու թէ Ալզի աշխարհն, ու Էնզի կամ Էնզիտէ (— որուն համար կ'ըսուի թէ Իշուա երկրին մէջ կը գտնուի —) միեւնոյն տեղն ըլլան: Էնզիտէ ի հարկէ մեր Անձիտ է արդի Հանճիր, անշուշտ թերեւս աւելի մեծ սահմաններով եւ «աւելի դէպ ի արեւելք տարածուած» այն ժամանակ, երբ Շարէք կ'ընդունի, «Բալուի եւ Հինիլի մէջտեղը գտաւ մը»:

Իսկ «Ալզիի հետ մէկտեղ յիշուած Բուրուկուզզի՝ Ալզիի քովերն էր, թերեւս հիւսիս–արեւմտեան կողմերը՝ դէպ ի Խարբերդ»: Ալզի եւ Բուրուկուզզի Ասորեստանեայց հարաւ կաւաւ էին. բայց յետոյ 50 տարի, կ'ըսուի, Մուշկիի («Մոսքաց», իբր արդի Արարկիրի չրջանը) իշխանութեան տակ եղան, մինչեւ որ Տիգղաթպէղեսեր Ա. կրկին գրաւեց: Հետաքրքրական է բացատրութիւնս թէ Սպղտանասար «լայնածաւալ երկիրը՝ էնզիէն մինչեւ Սուհնի, Սուհնիէն մինչեւ Մելիտ, Մելիտէն մինչեւ Դայաենի կարեց անցաւ[49]»: — Նման կարծիք մ'ունի է. Ֆօրրէր, որ կը դրէ թէ Սալմանասար Գ՝ իւր երրորդ տարին (856ին) «Էնզիտէի կրճէն անցնելով կը մտնէ թշնամի երկիրը, կը գրաւէ Ալզի՝ Տարեգրութեանց համեմատ, էնզիտէ՝ Մենաքարի արձանագրութեան համաձայն, — պաղպաղուներ՝ որոնք մեծաւ մասամբ կը նոյնանան, — եւ Արծանիսա գետն անցնելով՝ Սուխմէ, եւ այնուհետեւ Դայաենի եւ Ուրարտու: Ալզի եւ Սուխմէ ասորեստանեան եղան...: Ինչպէս հռոմէական ժամանակ Anzetene, նոյնպէս Ասորեստանեայց առեն Enzite կը պարունակէր նոյն երկիրը, զոր կը պարփակէն Եփրատ, Արածանի եւ Տիգրիսի արեւելեան Ակնաղբիւրը դետը: Այսօր Հանճիթ («Hantšät») անունը տակաւին պահուած է միայն Տաւրոսի հարաւակողմը: Ուսում էնզիտէի կիրճը կրնայ միայն այն ճամբան ըլլալ, որ Ծովքի («Գիշօլ–Չիկ»–լիճ) առջեւէն անցնելով Տաւրոսը կը կտրէ: Ուսում Alzi կը պարունակէր ի մասնաւոր Խարբերդի եւ Մեղրէի արեւելքը (Καλὸν πεδίον «Գեղեցիկ Դաշտ») եւ հարաւ–չեւ Սպղտանասար Գ՝ 836ին դէպի Տաբալ, չեւ Սպղտանասար Գ՝ 836ին դէպի Տաբալ, 835ին՝ դէպի Մելիդի: Ճետոյ անցաւ Սուխմէ (Սուխնէ) այն է՝ հիւսիսակողման սահմանակից երկիրը, որ այսօր Տէրսիմ կը կոչուի: Նաեւ Ուրարտեանց արձանագրութիւններէն կ'երեւայ, կ'ըսէ, թէ 800է քանի մը տարի առաջ կորսուած էին Սուխմէ եւ Ալզի. եւ Մինուա՝ ինչպէս գրուեց Շերխտերեա (այն է՝ արդի Բալու), Խուզանա (հայ Խոզան, այժմ Խոզար) եւ Ծուպանի աշխարհը՝ Ծոփայ (Sophanene) նախընթացը. — նոյնպէս կ'երեւայ թէ Ալզի գրաւելուն մասին կը խօսուի (Մնա. 7, տող 5) Արձանագրութեան մէջ[50]»: — Սակայն բնական է թէ գոհացուցիչ չէր կրնար ըլլալ իրարու խառնել՝ էնզիտէ = Անձիտ որ կը գտնուի Իշուա երկրին մէջ (= յայտնապէս՝ Ծոփք), եւ Ալզի՝ որ նախերեւ Աղձնիք աշխարհի անունը կը նշանակէր. Աղձնիք աշխարհի անունը կը նշանակէ: Կը մնար ուրեմն մեկնել թէ ի՞նչպիսի էին աշխարհաց սահմանները, որպէս զի վերյիշեալ տուեալներն ալ դիւրաւ մեկնուին: Ա.էլորդ կը համարինք հոս այս մասին երկար ընել, լոկիր մը՝ զոր արդէն ի նկատի կրնար առնուլ Հիւրմանի իւր ծանօթ գործին մէջ[51]: Միայն յաւելունք թէ արդէն Հատեանց ժամանակ ծանօթ են աշխարհներս՝ Išuwa (= Ծոփք) եւ Alše (= Աղձնիք):

Հոս բուն ինքեան խօսք մ'ալ ընելու էր ուրիշ կէտի մը մասին այն է՝ «Աշխարհ [...] ուրմանի»՝ Արգիստեայ Ա. մեծ արձանագրութեան մէջ, ինչպէս վերն արդէն յիչեցինք: Որովհետեւ ճիշդ այս տեղը (MAT ...ur-ma-ni) Լէյման–Հալպա չատոնց մեկնել եւ թէ Urmani = Armani եւ թէ ուզած է իբր Urmani եւ թէ ուզած է իբր Urmani = Armani եւ թէ ուզած է իբր Urmani = Armani եւ թէ ուզած է իբր Urmani = Arm

ասոր յարակից այլեւայլ կէտերու մասին ա-
ռիթ պիտի ըլլայ անդրադառնալու, աւելորդ
է այստեղ երկարել: Ուստի բաւ համարելով
այս չեղումը՝ կը դառնանք բեւեռագիր ա-
պիւռներու:

(Շարունակելի:) † Հ· Ց· Տ·

ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՑԵՐԸ

(Շարունակութիւն:)

Դ· ԳԼՈՒԽ

Վրաստանի մ ա մ ա ս ա խ լ ի ս ների ա-
ւանդական շրջանը: Մծխէթա աւանը: Ազոն-
Մակեդոնացի: Առաջին Վրացի թագաւորը
Փառնաւազ: Հայ արքայական տոհմը Վրաս-
տանի գահի վրայ: Արբաւերի մենամարտու-
թիւնները: Սմբատ Բիւրատեացի արշաւանք-
ները: Հայ-վրացական զինակակցութիւններ
ընդհ· թշնամու դէմ: Փառնաւազեան եւ Ար-
շակեան տոհմերի գործերն եւ վախճանը:

—

Վրաստանի պատմութեան աւանդական
շրջանը երկու որոշ մասի է բաժնւում, նախ
մամասախլիսների եւ ապա արքաների շրջան:
Ժողովուրդի բարձր դասակարգը կազմում
էին մթավարներն, որոնք մեծ ազդեցութիւն
ունէին կամ իբրեւ ցեղապետ եւ կամ իբրեւ
մեծ կալուածատէր: Այն մթավարներն, որոնք
իշխում էին այս կամ այն աւանում եւ շրջա-
կայ բնակիչների վրայ մամասախլիս այսինքն
«տանուտէր» տիտղոսն էին կրում: Այս տա-
նուտէրերի մէջ ամէնից ազդեցիկը եւ ժողո-
վրդականը Մծխէթայինն էր: Մծխէթա աւանը
կամ Մցխէթը ինչպէս նա յաճախ կոչւում է
հին հայ յիշատակութիւնների մէջ, Վրաս-
տանի ամենահին քաղաքը կամ աւանն էր եւ
մեծ կարեւորութիւն ունէր իր աշխարհագրա-
կան դիրքի շնորհիւ: Այնտեղ էր, որ մխա-
նում էին երկու հին, հանրային ամենարանուկ
ճանապարհները: Այս ճանապարհներից մէկը
գալիս էր Հնդկաստանից, անցնում էր Պարս-
կաստանով, կասպից ծովի եզերքով եւ Վրաս-
տան մտնելով քերում էր Կուր եւ Բիւռն գե-
տերի ափերն ու իջնում Սեւ ծովի եզերքը:
Միւս ճանապարհը գալիս էր Հայաստանից,
անցնում էր Վրաստան Արագվա գետի հովիտ-
ով եւ Կովկասեան լեռնաշղթայի վրայից
գնում էր դէպի Ազովեան ծովեզերքն եւ աւելի
հեռուները: Այս երկու մրջազգային ուղիներն
էլ միանում էին Մցխէթում եւ այնտեղից
բաժանւում: Այս հանգամանքի հետեւանքն
է, որ Մցխէթի «տանուտէրը» մեծ դեր է խա-
ղացել Վրաստանի քաղաքական եւ տնտես-
կան կեանքում եւ երբ պարագաները նպաս-
տել են, դարձել է Վրաստանի առաջին
ինքնագլուխ թագաւորը: Վրաստանի ար-
քայական շրջանն այս կերպով սկսում է
Մցխէթի տանուտէրով եւ երեք տիրող հարցա-
տութիւն է ունեցել, մինչեւ Բագրատունի-
ների՝ իշխանութեան գլուխ անցնելը: Այս
հարցատութիւններն են Ա. Փառնաւազեան,
Բ. Արշակունի կամ Արշակեան եւ Գ. Խոսրո-
վեան կամ Սասանեան: Տարեգիրքն յիշատա-
կում է նաեւ մի չորրորդը, «Ներբովթեան»
կոչումով, որ զուտ առասպելական բնոյթ
ունի:

Մեր պատմութեան նպատակի համար
ամէնից կարեւորը Արշակեան հարցատութիւնն
է, ուստի առաւելապէս նրա վրայ պիտի կանգ
առնենք:

Քարթլիս Ցխովրէբան Վրաստանի ար-
քայական շրջանի սկզբնաւորումը կապում է
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքի հետ:
Ջուանշէր այսպէս է նկարագրում այդ մեծ
դէպքը: Ալեքսանդր, որին նա՝ Մ. Խորենա-
ցուն հետեւելով կոչում է «որդի Նեքտանե-
բոյ Եգիպտացւոյ», գալիս է արեւմուտքից,
եւ «չրջեալ ընդ արեւելս եհաս ի Ծմակային[1]
երկիրն եւ հանդ ընդ Կովկասու լեառն յաչ-
խարհն Վրաց եւ հիացաւ ընդ զազիր կեանս
նոցա[2]: Եւ զի եառնս ամրոցս բազումս եւ աշ-
խատեաց զղօրս իւր ամիսս վեց յառնուլն
զնոսա...»:

Աղ· Մակեդոնացու անձամբ հիւսիսային

[1] «Ծմակային» նշանակում է անարեւ. այսպէս էր կոչւում Վրաստանի հիւսիսային մասը:

[2] Վրաց Տարեգիրքը չատ է զանազանւում այս «զազիր» կեանքից: Նրա ասելով, ամէն կողմից Վրաս-տան թափուած անբարոյական այլազգի փախստական-ներ՝ սաստիկ ապականել են Վրաստանի բարքերը: «Ընարեցին, գրում է Ջուանշէր, կրօնս եւ վարս ան-պարկեշտս եւ զազիր քան զամենայն ազգ: Զի յամուս-նութիւն ընտրութիւն ազգի ոչ առնէին եւ զամենայն զեռուն կայսեր ուտէին, եւ զճճիս եւ զմեռեալս եւ ոչ գոյր նոցա գեղեցման...»: Անչուշտ այս բարքերին է ակնարկում Խորենացին էլ, երբ գրում է թէ Աբրա-հէս Բ.-ից յառաջ, հայերն էլ՝ «ըստ օրինակի հիւսիսա-կանաց կողմանց՝ չազդակերութեամբ եւ այլօք այս-պիսեօք կեցեալք» (Թ. ծթ, 281):

Կովկաս գալն եւ այդտեղից Վրաստան իջնելն,
ինչպէս պատմուած է այդտեղ, զուրկ է ի
հարկէ պատմական հիմքից: Նրան վերա-
պրուած գործերը կատարել է իր զօրապետ-
ներից մին՝ Ազոն, որ իբր թէ իր կարգա-
դրութեան տակ հաբիւրիազարնոց բանակ է
ունեցել, «որք էին փրոտիտոսիկ, քաջակո-
րով եւ բռնամարտիկք»: Այս Ազոնը, եթէ
Ջուանշէրի խօսքին հաւատանք, անտանելի
բռնութիւններ է գործ դրել Վրաստանում:
«Նա եղ օրէնս իւրոցն, ասում է, զի որ ոք
դատնիցի ի Վրաց ազգէ ընչեղ եւ հասակեղ
եւ աջողեալ, սպանցեն զնա եւ առցեն զինչն»:
Այս բռնութիւններին չհանգստով, վրացիք
Մծխէթայի մամասախլիսի՝ փառնաւազի ա-
ռաջնորդութեան տակ ապստամբում են, յա-
ջողութեամբ կռւում եւ վերջապէս երկիրն
ազատում են օտարի լծից:

Ահա այս յաղթական փառնաւազով է
սկսել Վրաց ազգային անկախութիւնն եւ ար-
քայական շրջանը՝ 302ին (Ն· Ք·): Փառնա-
ւազ մօր կողմից պարսիկ էր, եւ պարսիկները
նրան Արմազ էին անուանում: Ի յիշատակ իր
յաղթութեան, փառնաւազ իր սեպհական ար-
ձանն է կանգնել, «Նա արար, գրում է Ջուան-
շէր, պատկեր մի մեծ յանուն իւր եւ նա ինքն
է Արմազ, զի ի պարսիկ լեզու Արմազ կոչէին
զփառնաւազ, եւ կանգնեաց զպատկերն ի
դլուխն Քարթլոսայ, որ ասի մինչեւ ցայժմ
Արմազ...: Եւ ամենայն տունն Վրաց զոհէին
պատկերին եւ ասէին՝ Գոհութիւն յուսոյն
մերոյ, զի եղեւ մեզ թագաւոր յազգէն Քարթ-
լոսայ, նախնյն մերոյ»:

Փառնաւազ Ա· մեծազործ թագաւոր է
եղած· ի մէջ այլոց նա վարչական բաժանում-
ներ է մտցրել երկրում՝ «կողմնակալս ութ եւ
սպարապետ մի ի լեխս»: Նա թագաւորել է
65 տարի (302—237) «խաղաղական եւ ուրախ
կենօք»:

Այս փառնաւազ անունը կրել են նաեւ
հայոց առասպելական-աւանդական չրջանի
երկու հայ «նահապետ»: Քսո Զամչեանի
Թուպրութեան որ մատեանին է, նրանց ա-
ռաջինը իշխել է 838ին եւ երկրորդը 678ին,
Ն· Ք·: Արգեօ՞ք այս աւանդական հայ «Նա-
հապետների» յիշատակովը չէ՞, որ Մծխէ-
թայի յաղթական «տանուտէրը» փառնաւազ
անունն է կրել···[3]:

[3] Փառնաւազների չրջանի վերաբերեալ եւ առհա-սարակ կովկասեան անունների մասին արժէ կարդալ Պրոֆ· Մարկուարթի չափազանց յօդուածը՝ Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, Նոյեմբեր-Դեկ-տեմբեր յոբելեանական համարի մէջ: Հանդուցեալ հայագէտ գիտնականն իր այս յօդուածը ձօնել է Հան-դէսի 40ամեակին եւ սաորագրել է հայերէն այսպէս՝ «Հանդէս Ամսօրէի քառասնամեայ հայկական հոգւոյ պահապանի՝ Յովսէփ Բգէչեան (Jos. Markwart)»:

փառնաւազին յաջորդել է գահի վրայ իր
որդին Սայուրմակ, որ թագաւորել է 75 տարի
(237—162 Ն· Ք·): Սա էլ 4 արձան է կանգ-
նեցրել «Մցխէթի ճանապարհի վրայ»՝ «Գա-
յայ, Գայիմ, Այենինայ եւ Դանանայ» դից ա-
նուններով: Այս վերջին երկուքը յիշեցնում
են հայոց Անահիտն եւ Համայեցւոց Դիա-
նան: Սայուրմակ արու ժառանգ չունենալով,
նրան յաջորդում է իր աղջկան պարսիկ ամու-
սինը՝ Մրուան, որ իր կնոջ մօրաքեռորդին
էր: Ձնայելով իր պարսկական ծագման,
Մրուան կամ Մուրվան՝ «որ էր այր իմաս-
տուն եւ քաջ եւ անձամբ գեղեցիկ», անձնուի-
րութեամբ պաշտպանում է Վրաստանը ար-
աքին թշնամիներից եւ թագաւորում է 50
տարի (162—112): Սրա որդին եւ յաջորդն
էր Փառնաջում կամ Փառնաջում (112—93
Ն· Ք·):

Այս Փառնաջումից յետոյ սկսում է հայ-
կական Արշակեան տոհմը Վրաստանի գահի
վրայ: Տարեգիրքն այսպէս է բացատրում այս
քաղաքական յեղափոխութիւնը: Հայաստանի
թագաւոր Արտաշէսը (114—89) Յունաստա-
նից բերել է տալիս յունական դից արձան-
ներ՝ Արտեմիսի, Հերակղէսի, Ապոլոնի,
Դիոսի, Աթէնասի, Հեփեստոսի եւ Աֆրոդի-
տէի, որով կատարելութիւնը մեծապէս զո-
հէի, որով կատարելութիւնը մեծապէս զո-
րեղանում է Հայաստանում: Հայաստանից նա
ազդեցութիւնը տարածում է Վրաստանի
վրայ, ուր տիրում էր կրակապաշտու-
թիւնն եւ այս պատճառով սկսել է տեղի տալ:
Այս բանը զարմացնում է Փառնջումին,
որ պաշտպան էր պարսկական զրադաշ-
տական կրօնին, քանի որ ինքն էլ պարս-
կական ծագումից էր: Նա խիստ միջոց-
ներ է ձեռք առնում յունական չաստուած-
ների նուիրուած պաշտամունքի դէմ: Այս
նպատակով նա Պարսկաստանից զինակատ եւ
մոգեր է բերել տալիս, որպէս զի կրակապաշ-
տութիւնը յառաջացնեն Վրաստանում եւ
այնպէս է «հայհոյում կուռքերին», որ Վրա-
ցիք սաստիկ վշտանում են թագաւորից:
Երիսպաւները (իշխանները) գաղտնի համա-
ձայնութիւն են կայացնում իրենց մէջ եւ որո-
չում են իրենց կրօնակից Հայոց դիմել, ա-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԿ-ԱԱՄ ՍՍՀ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԱԱՄ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

© National Library of Armenia